

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ С. М. МОСКОВЦЯ

(До 120-річчя від дня народження)

16 січня цього року промайнула 120-та річниця від дня народження член-кор. АН УРСР, професора, доктора сільськогосподарських наук, колишнього директора (1962–1971 рр.) Інституту мікробіології і вірусології НАН України С.М. Московця (1900–1971 рр.). Семен Микитович – ровесник 20-го сторіччя – свідок бурхливої і суперечливої епохи, доби революцій, воєн, голодоморів, репресій, руїни і блюзнірських «поривань» існуючої в той час “збільшовиченої влади” до “відновлення” духу і тіла суспільства. Його життєвий і творчий шлях є віддзеркаленням тих неоднозначних процесів, які мали місце в повоєнній, до- і повоєнній Україні та за її межами, на теренах Російської імперії, невідомим додатком якої була і наша країна.

Розглядаючи документи, архівні матеріали та наукові праці С.М.Московця зі світоглядних позицій, можна виділити принаймні 5 періодів його життєвого, освітнього і творчого шляху: запорізький – 1916–1925 рр, 1-й київський – 1926–1934 рр, азербайджанський – 1934–1952 рр, херсонський – 1952–1960 рр та 2-й київський – 1960–1971 рр

Уродженець села Санжарівка (нині с. Полтавка) Гуляйпільського повіту, що на Запоріжжі, С.М.Московець після закінчення початкової школи за місцем народження та двохкласного земського училища навчався у Преславській учительській семінарії (1916 р.), а потім в Бердянській професійній педагогічній школі (1920–1922 рр.). Далі: білогвардієць (за примусом) – 1919 р. втеча і звільнення з армії за хворобою (висипний тиф), 1920 рік – він голова Санжарівського комітету незаможних селян; 1921–1923 роки – завідувачий і учитель Санжарівської трудової школи; 1923–1925 роки – голова Санжарівської сільської ради і член Гуляйпільської районної ради. Період життя – бурхливий, наповнений несподіваними подіями, суперечливий, як і сама епоха!

Коли пристрасті політичного та військового характеру уляглися, Семен 1925 року вступає на факультет профосвіти (відділ агробіології) Катеринославського (нині Дніпровського) уні-

верситету, що в ті часи називався, як і всі інші університети в Україні, Інститутом народної освіти (ІНО), а наступного року – вже студент Київського ІНО – університету, що в царські часи і за УНР носив ім'я Святого Володимира (нині Національний університет ім. Тараса Шевченка). Після закінчення ІНО Семен Микитович вступає до аспірантури Інституту ботаніки ВУАН за фахом мікологія, працює деякий час в Київському сільськогосподарському Інституті та (за сумісництвом) у Вищій комуністичній сільськогосподарській школі. В лютому 1934 року несподівано виїжджає за відрядженням до Азербайджану і залишається там на довгих 18 років, працюючи спочатку зав. відділом захисту рослин Мільської дослідної станції, а потім – зав. сектором фітопатології АЗНДІ землеробства. В Азербайджані виконує кандидатську дисертацію з гомозу бавовнику, яку захищає в Харківському Університеті (1938 р.), а згодом і докторську, з вірусології. Останню захищає в Тбіліському сільсько-господарському Інституті 1949 року та отримує звання професора 1950 року.

Однак душа Семена Микитовича прагне додому. Адже не зі своєї волі чи якогось дива він покинув у Києві свою родину, в якій було двоє прикутих до ліжка: старша дочка Галина та дружина Уляна. “Не до жиру, аби живу” – каже відома українська приповідка. Автор цього повідомлення, вивчаючи архівні матеріали, у 2000 році зробив припущення [1], що “відрядження” молодого вченого, котрий мав непогану роботу й кар’єрні можливості у Києві, їде в голі степи Азербайджану, щоб “підіймати науку” чужого його серцю краю. Імовірно, через репресії проти української інтелігенції, зокрема переслідування одного із його вчителів – Миколи Зерова та його друзів. Лише незадовго до смерті “учителя народів” Й.Сталіна в кінці 1952 року після довготривалої судової тяганини з адміністрацією АЗНДІЗ він повертається в Україну, але не в столицю, де проживала його родина, а в Херсон, в Інститут бавовництва, що згодом став відомим як Інститут зрошувального землеробства.

Тут він обіймає посади завідувача відділу фітопатології та заступника директора з наукової роботи. Тут, поряд з хворобами бавовнику, розпочинає дослідження вірусних хвороб картоплі, помідорів та інших овочевих культур. Ці дослідження стали підґрунтям для подальшої роботи у цьому напрямку в Інституті мікробіології ім. Д. К. Заболотного в Києві.

Ініціатором організації широких досліджень з вірусології в Україні у повоєнний період, по суті, був колишній директор вказаного Інституту академік В. Г. Дроботько. Розуміючи те, що для вирішення вірусологічних задач, у першу чергу, потрібні кваліфіковані кадри, Віктор Григорович підготував через аспірантуру фахівця-вірусолога А. Д. Бобиря та запросив молодих спеціалістів (А. А. Скофенко, В. А. Горюшин), створивши наукову групу з цих вірусологів при відділі бактеріозів рослин. Втім, цих кадрів, на думку В. Г. Дроботька, було недостатньо для вивчення вірусних хвороб рослин та розробки системи захисту культурних рослин від вірусів, відтак, в 1960 році він звернувся до Президії АН УРСР з проханням щодо організації відділу вірусології та запросив С. М. Московця як знаного у наукових колах вірусолога, вручивши йому ще й портфель заступника директора з наукової роботи з метою підготовки необхідних кадрів і розгортання широких досліджень з вірусології в Інституті.

Завдяки діяльності чл.-кор. АН УРСР (1967 р.) С. М. Московця в керованому ним Інституті за короткий період (1962–1971 рр.) було підготовлено висококваліфіковані кадри спеціалістів-фітовірусологів не лише для України, але й для Узбекистану, Молдови, Іраку та Єгипту; розгорнуто масштабні дослідження вірусних хвороб важливих сільськогосподарських рослин (пшениці, картоплі, томатів, зернобобових культур, цукрових буряків, огірків, кавунів, динь, хмелю, плодівих дерев тощо) та властивостей їхніх збудників, розширено пошук антивірусних речовин; започатковано дослідження вірусів мікроскопічних грибів, фітоплазм та водоростей; розпочато розробку технологій отримання безвірусного садівного матеріалу картоплі методом літніх посадок в комплексі з обробкою бульб стимуляторами росту, вирощування посадкової еліти у високогірних регіонах Карпат та оздоровлення рослин методом культури верхівкових меристем. На цей період під керівництвом і за сприяння С. М. Московця було захищено більше 20 кандидатських дисертацій та отримані

матеріали, що лягли в основу успішних докторських дисертацій (А. Д. Бобир, А. Л. Бойко, М. І. Менджул, О. Г. Коваленко). По суті, була створена школа фітовірусологів, роботи якої відомі не лише в Україні, але й у ближньому і далекому зарубіжжі. Про роль С. М. Московця в розвою вірусології в Україні досить повно та зі знанням справи описав у свій час його учень і послідовник, нині покійний В. Г. Краєв [2].

Однак створенням фітовірусологічної школи в Україні діяльність С. М. Московця як вченого, менеджера науки, педагога, громадського діяча не обмежується. Організувавши у 1963 році в Інституті сектор вірусології, він ініціював Постанову Президії Української АН про перейменування керованого ним Інституту імені Д. К. Заболотного в Інститут мікробіології і вірусології – назву, з якою наша наукова установа живе й донині. Крім того, вчений заклав наріжний камінь в підмурок нового Інституту: згаданий сектор, як “законно народжене дитя” Семена Микитовича, 1968 року отримав структурну самостійність під новою назвою – “сектор молекулярної біології і генетики”, керований акад. С. М. Гершензоном, і нову будівлю, в якій ось уже більше як півстоліття існує потужна наукова організація (з такою ж назвою) в системі НАН України.

Здається цього було б цілком достатньо, щоб пом’янути добрим словом Семена Микитовича в його славне 120-річчя! Та, певно, добре запам’ятались йому бесіди зі своїм попередником – В. Г. Дроботьком, який мріяв про створення не лише “відділу вірусології” з трьома лабораторіями: загальної вірусології, вірусів рослин та вірусів людини і тварин, але й інших відділів, зокрема: мікробіології води, земних надр, повітря, технічної мікробіології, харчових бродильних процесів, дріжджових організмів, протистології, органічного синтезу та аналізу, антибіотиків. Та можливості людини обмежені його біологічними ресурсами, фінансами і невмолним плином часу. Все ж за свого директорства С. М. Московцю вдалося створити сектор технічної мікробіології під керівництвом чл.-кор. АН УРСР Є. І. Кваснікова з відділами промислових мікроорганізмів, технології процесів біосинтезу, хімії сировини для біосинтезу, біології газоокиснювальних мікроорганізмів.

Отож, С. М. Московець був гідним продовжувачем справи свого попередника – В. Г. Дроботька в оновленні та структурній реорганізації

Інституту, створеного великим вченим – мікробіологом і епідеміологом, Третім президентом Академії наук України Д. К. Заболотним, життя якого могло б бути набагато довшим та плідним, аби не його передчасна та таємнича “втеча” у вічність. Геній цих великих вчених-організаторів науки полягає саме в тому, що вони прогнозували розвиток нових напрямків у мікробіології і вірусології та передбачали створення відповідних структурних підрозділів для концентрації і реалізації наукової думки.

Можна було б перераховувати тут ще цілу низку заслуг С. М. Московця перед наукою, державою, світовою спільнотою. Певно, ті роботи, які він виконував на громадських засадах як Голова Українського відділення Всесоюзного мікробіологічного товариства (ВМТ), головний редактор “Мікробіологічного журналу”, член Відділення біохімії, біофізики і фізіології медицини Української академії наук, голова ради з захисту дисертацій тощо. Цією роботою він здобув славу високо інтелігентної і ерудованої,

чуйної до співгромадян з їхніми повсякденними потребами людини. В тих, хто мав щастя спілкуватись з ним чи бути поряд, найбільше запам’ятався його тихий, але переконливий голос і... батьківська тепла та щира посмішка, що випромінювала багатий внутрішній світ його багатостраждальної душі.

Список цитованої літератури:

1. Коваленко О.Г. Світогляд, коло наукових інтересів С. М. Московця – віддзеркалення його душі і часу. Пульсар. 2000; 5–6:68–72.
2. Краєв В.Г. Роль Семена Микитовича Московця в становленні і розвитку фітовірусології в Інституті мікробіології і вірусології НАН України (1960–1971 рр.). Мікробіол журн. 2003; 65(1–2):59–69.

*Доктор біологічних наук,
професор О. Г. Коваленко*